

EGY SZELKUP HANGVÁLTOZÁS MARGÓJÁRA¹

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

E rövid dolgozatban arra teszek kísérletet, hogy fonetikai összefüggésben keressek magyarázatot egy szelkup hangváltozásra, s megkíséreljem kimutatni, hogy vajon artikulációs avagy akusztikus/percepciósi indítékok állnak-e a háttérben. Az alábbihoz hasonló elemzéseket azért tartom fontosnak, mert úgy gondolom, hogy rekonstruált hangok vagy hangváltozási folyamatok végső soron csak a fonetika ismérveire való hivatkozással igazolhatók.

A (tazi) szelkup mássalhangzó-rendszer négy zárhangot ismer (Hajdú 1968: 127): *p, t, k, q*. A *k* palato-veláris, a *q* veláris képzéshelyű. Az előbbinek három (*g, G, kw*), az utóbbinak négy allofónja (*G, g, γ, qw*) ismeretes; a labializált változatok csak szókezdő helyzetben fordulhatnak elő (Hajdú 1968: 128): *kwēzi* 'vas', *qwēli* 'hal'.

A szókezdő helyzetű *k, kw, q, qw* történeti előzménye a szamojéd alapnyelvben (PS) – részben – a labiális félhangzó, a **w* volt. A másik (palatális) félhangzóval, a **j*-vel együtt folytatóik a különféle szamojéd nyelvekben azonos típusú változások eredményeként jöttek létre: a nyenyec kivételével mindkét félhang erősödési folyamatokon ment keresztül, mely tendenciára Mikola mutat rá (Mikola 1998: 94, 99). Rögtön megjegyzendő, hogy a szókezdő pozíció az erősödési folyamatok kitüntetett, de nem kizárólagos helye. Mikola (1988) és Sammallahti (1988) nyomán összefoglalva a proto-szamojéd szókezdő **w* folytatói a következőképp alakultak:

a) A PS szókezdő **w* csak a nyenyecben maradt meg változatlanul, az enyecben, a nganaszanban és a szajáni szamojédban bilabiális zöngés zárhanggá, a szelkupban pedig labializált palato-veláris vagy veláris zárhanggá lett, mely utóbbiak lehetnek labializáltak is.

b) A rákövetkező magánhangzó elülső vagy hátulsó képzésétől, illetőleg a szekvenciában előforduló további mássalhangzók minőségétől függően további változatok is megfigyelhetők. Így a nyenyecben a **w* veláris vokális előtt megmarad, de palatális előtt *j*-ként jelentkezik a tundraiban, az erdeiben palatális magánhangzó előtt palatalizálódhat, továbbá nazális a folytatója a szajáni szamojédban (általában), ha a szekvenciában utána nazális mássalhangzó áll. Mindezen változatokat így foglalhatjuk össze, egy-egy példával illusztrálva a változásokat, illetőleg változatokat:

¹ Köszönöm Hajdú Péternek a dolgozatban leírt hangváltozás értelmezéséhez adott tanácsait.

(1) nyenyec tundrai	/ __ V _[+vel]	> w	(Mikola 1988: 228) > <i>wēneku</i> PS * <i>wen</i> 'Hund'
	/ __ V _[+pal]	> j	(Mikola 1988: 225) > <i>jīnē</i> PS * <i>winā</i> 'Riemen'
nyenyec erdei	/ __ V _[+vel]	> w	(Mikola 1988: 228) > <i>wijku</i> PS * <i>wen</i> 'Hund'
	/ __ V _[+pal]	> w'	(Mikola 1988: 225) > <i>w'ija</i> PS * <i>winā</i> 'Riemen'
enyec		> b	(Mikola 1988: 228) > <i>bū, bunneke</i> PS * <i>wen</i> 'Hund'
nganaszan		> b	(Mikola 1988: 228) > <i>bāŋ</i> PS * <i>wen</i> 'Hund'
szelkup		> k ^w / q ^w	(Mikola 1988: 232) > <i>kueh, kuezē, quās</i> ² PS * <i>wesā</i> 'Eisen'
		> k	(Mikola 1988: 228) > <i>kjinti, kiiau</i> PS * <i>wi-</i> 'spannen'
		> q	(Mikola 1988: 223) > <i>qeqir</i> PS * <i>wekānā</i> 'Stör'
szajáni szamojéd	/ __ VC _[-naz]	> b	(Mikola 1988: 232) > kam. <i>bāzā, βāzā</i> PS * <i>wesā</i> 'Eisen' koib. <i>базэ</i> tg. <i>béische</i>
	/ __ VC _[+naz]	> m	(Mikola 1988: 228) > kam. <i>mēn, men</i> PS * <i>wen</i> 'Hund' koib. <i>мянъ</i> (mot. бунъ tg. <i>bun</i>)

Megjegyzendő még az is, hogy a szelkupban a fent látott folytatókon kívül adódik példa még a PS *w eltűnésére is, amikor a félhang, labializálván a rákövetkező magánhangzót, eltűnik: (Mikola 1988: 225) PS **winā* 'Riemen' > szelk. *ýnē, ünj, ýn, yyn, yynē*. E meglehetősen szokványos változás fonetikai magyarázata talán nem kíván külön magyarázatot, hacsak annyit nem, hogy akusztikus/percepciós indíttatású.

A felsorakoztatott adatok a tundrai nyenyec *j*-től, valamint a szelkup szókezdő hangoktól eltekintve azonos irányú változásról tanúskodnak, amennyiben a folytató a félhang képzéshelyének megfelelő zöngés orális, illetőleg nazális mássalhangzó lesz, azaz *b* vagy *m*. A tundrai nyenyec *j* esetében, nyilvánvalóan a palatális környezet hatására a másik félhang jelentkezik. E meglehetősen egybehangzó tendenciától a szelkup tér el, amennyiben ott a folytatók, képzéshelyüket tekintve a legtávolabbi képzéshelyű, palato-veláris, illetőleg veláris, labializált vagy nem-labializált zárhangokban realizálódnak. A nyelvek történetéből e két, elülső és hátulsó képzéshelyű hangok mindkét irányú változása megfelelően dokumentálható, hozzáátve, hogy nem azonos gyakorisággal. Úgy tűnik ugyanis, hogy míg a hátulsó > elülső irányú változás gyakrabban adathozható, az ellentett irányú már ritkábban. Az előbbire például a latinból, a görögből, a bantuból, indián nyelvekből stb. is idézhetők esetek:

² Az adat forrása Mikola 1998: 101.

- (2) a. proto-indoeurópai **sneyg^wh-es* > latin *nīvis* 'snow' (SgGen)
(Hock 1986: 85)
- b. proto-indoeurópai **g^wiwoš* > klasszikus görög *bios* 'life'
- c. proto-bantu **-kumu* > nyugati teke *pfuma* 'chief'
- d. proto-muszkogi **kwihi* > csoktó *bihi* 'mulberry'
- e. proto-zapoték **kkwa-* > isztmusz zapoték *pa* 'where'
(Ohalo 1993a: 242)

Az elülső > hátulsó irányú változásra:

- (3) a. proto-indoeurópai **wiros* > közép-velsz [gwir] 'man'
(Hock 1986: 163)
- b. proto-finnugor **kiwe* > proto-ugor **kiyā* > m. *kő*, obi-ugor **kōy*
> osztj. *kōy*, *kew*, vog. *kūw*, *kaw* 'Stein'
(az obi-ugorra vö. Honti 1982: 147)

Az utóbbi példában megfigyelhető, hogy a vogulban megint megfordul a változás iránya, mégpedig nagy valószínűséggel már az ősvogulban, ahol ugyancsak a bilabiális hang rekonstruálható (vö. Honti i. h.).

Azokat a változásokat, amelyekben a labializált mássalhangzókból labiális mássalhangzók keletkeznek – példáink közül ilyenek a (2a, b, d, e) – a hangtörténeti szakirodalom szegmentálódásként tartja számon, amikor is a másodlagos képzés révén előálló mozzanat önállósul, szegmentummá válik. Hock például (1986: 119–120) így fogalmaz a palatalizált, illetőleg labializált mássalhangzók ilyen irányú változására vonatkozóan: „The non-segmental [y]-like on- or off-glide of palatalized segments and an acoustically similar effect next to palatals becomes segmental through wrong timing. (Mutatis mutandis, the same development account for segmental [w] next to labiovelarized segments.) Such a change from non-segmental, 'feature' status to fully segmental articulation can be referred to as segmentalization.” Ezzel szemben a labiális félhangzó > labializált zárhang, azaz pl. a (3a) esetében protetikussá válásának, azaz erősödéssel lehet számolni: „...in Welsh, initial [w] is strengthened by the prefixation of a velar stop” (Hock 1986: 163).

A szelkup **w > k^w/q^w* változás nyilvánvalóan az utóbbihoz csatlakozik, de a változás magyarázatához legfeljebb csak egyetlen lépéssel járul hozzá. A szelkup példákat nézve ugyanis s legalább a következő kérdések tehetők fel: felállítható-e kronológiai összefüggés a **w > k, q*, illetőleg *> k^w, q^w* változás között? Mi a magyarázata annak, hogy egy előképzett félhangzó labializált vagy nem-labializált hátulképzett zárhangban folytatódik erősödéses változás folyamán? Nem nehéz belátni ugyanis, hogy a Hocktól idézett (de még egy sor más szerzőtől idézhető), önmagukban igaz megállapítások a szegmentálódással, vagy egy protetikussá válással kapcsolatban valójában nem magyarázatok, hanem „csupán” a változások kategorizálásához segítenek hozzá. Ezzel szemben az, amit a szegmentálódás kapcsán, ugyancsak fent idézetten a rossz időzítésről mond, már magyarázatként értékelhető, s egyszersmind átvezet a fonetikai értelmezéshez.

Kérdéseink megválaszolásához érdemes a labializált hangok artikulációs és akusztikus, valamint a labiális félhang és veláris zárhangok akusztikus, percepcióis tulajdonságaiból kiindulni.

A labializált hangok másodlagos képzésűek. Az egyidejű labializációval szemben e hangok esetében a kerekítés az elsődleges artikulációt követően áll elő, mintegy átmenetként a következő szegmentum megképzésére (Clark–Yallop 1985: 64). A esetek nagyobbik részében a másodlagos artikuláció képzése során a nyelv hátulsó része felemelkedik, azaz egy velarizációs mozzanat is jelentkezik, s éppen e kettős másodlagos képzésre való tekintettel szokás labiovelarizációnak is nevezni az ilyen típusú artikulációt (Ladefoged–Maddieson 1996: 356). Az idézett szerzők külön kiemelik, hogy különösen a veláris zörejh hangok labializációja a gyakori, sőt „Not uncommonly, velar stops may have distinctive labialization of this kind, often shown by spellings such as *kw* or *qu*” (Clark–Yallop 1985: 64). Az a tény tehát, hogy a kerekítettség képzése veláris képzési mozzanattal is együtt jár, azaz a /w/ önmagában is labioveláris hang, már hozzásegíthet annak megértéséhez, hogy artikulációs szempontból mi a közös a veláris, a labioveláris és a labializált veláris hangok között, s azt is mondhatnánk, hogy ez a közös mozzanat képezi az alapját oda-vissza irányú változási lehetőségeiknek. A változás maga azonban mégsem artikulációs magyarázatú, hanem inkább e hangok akusztikus/percepcióis tulajdonságaiból adódik: a labiális vagy labioveláris képzés az észlelés számára könnyen válhatik hátulsó képzésű hanggal azonosíthatóvá. Erre mutat rá például Ohala (1993a: 242, 1993b: 158) vagy Ladefoged és Maddieson (1996: 357) a labializált hangok tekintetében: „In most languages ... a stronger acoustic effect of the lip action is seen at the release of the primary stricture ... this arises because of an asymmetry in the timing between the primary and secondary articulations...” (Ladefoged–Maddieson 1996: 357). S itt érdemes idézni Vértess O. András (1974: 202) elemzési eredményeit is, aki ómagyar kori hangváltozások fonetikai elemzése kapcsán nem labializált hangok, hanem éppen a hátul képzett veláris réshang és az előlképzett labiális réshang, azaz az ómagyar $\gamma > \beta$ (vagy $\gamma > \nu$) változásról szólván az akusztikait jelöli meg a változás magyarázataként: a két hang a tőle említett nyelvek (s ide sorolható még a vogul is) legkisebb locusfrekvenciájú hangjai közé tartozik, s ezért az észlelés számára könnyen felcserélhetők.

A szelkup $*w > k, q, k'', q''$ változásnak tehát felfedhető az akusztikus/észlelési háttere, kérdés azonban továbbra is, hogy egy $*w > k/q > k''/q''$ vagy inkább egy $*w > k''/q'' > k/q$ változási sorral érdemesebb-e számolnunk. Ismereteim szerint e részletre még nem tért ki a szamojedológiai szkirodalom. Mivel mindkét kronológiai sorrend mellett hozhatók föl érvek, itt csupán a lehetőségeket vetem fel. A $*w > k/q > k''/q''$ változási sor esetében az első lépést részben a szókezdő helyzet, részben pedig, mint láttuk, az artikulációs hátterű akusztikus hasonlóságok már önmagukban is szolgáltatják. Kérdés marad azonban, hogy ebben az esetben milyen magyarázatok hozhatók föl a labializációra, hiszen – legalábbis egyelőre úgy tűnik – az a környezethez nem köthető. (Példáink közül a (2c) és a (3b) alatti finnugor $>$ ugor alapnyelvi változások vonhatók még ide.) A $*w > k''/q'' > k/q$ sor esetében – s első pillantásra ez tűnik a valószínűbbnek – előbb egy protetikussal k , illetőleg q jelentkezésével kell számolnunk, ezek a hangok illesztődnek a még önálló fonémaként álló w elé. Kérdés azonban, hogy

miért? Tudjuk, hogy a szelkupban az „expiratórikus főhangsúly általában az első szótagra esik” (Hajdú 1968: 129). Ám tudjuk azt is, hogy hangsúlyos szókezdő, de különösen közlés-kezdő, s nyomatékos is viselő helyzetben az első magán-, illetőleg mássalhangzó előtt egy kattanásszerű hang jelentkezik, mely lehet képzési mozzanat, de lehet önálló hang is (erre a kérdésre vö. Kassai 1998: 49). Föltehető tehát, hogy ez magyarázza zárhang jelentkezését csak szókezdő helyzetben a *w* előtt. A veláris képzésű mássalhangzók protézisét a *w* labioveláris volta még csak megtámogatja; továbbá ekként és ezután válhatik a labiális hang most már másodlagos képzési mozzanattá. A későbbiek során azután ez utóbbi elmaradhat, helyet adva szókezdő helyzetben is a nem-labializált változatoknak. Nem elképzelhetetlen természetesen az sem, hogy a **w* labializált és nem-labializált folytatói a szelkupban egymástól függetlenül alakultak ki. Akármilyen legyen is az igazság, a kérdés alaposabb vizsgálatot is megérdemel.

IRODALOM

- Clark, J. – C. Yallop 1995: *An Introduction to Phonetics and Phonology*². Oxford–Cambridge, Blackwell.
- Hajdú P. 1968: *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hock, Henrich 1986: *Principles of Historical Linguistics*. Amsterdam, Mouton de Gruyter.
- Honti, L. 1982: *Geschichte des Obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Bibliotheca Uralica 6. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kassai I. 1998: *Fonetika*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Ladefoged, P. – I. Maddieson 1996: *The Sounds of the World's Languages*. Oxford–Cambridge, Blackwell.
- Mikola Tibor 1988: Geschichte der samojedischen Sprachen. In: D. Sinor (ed.): *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. Handbuch der Orientalistic 8/1. Leiden, Brill. 219–263.
- Mikola Tibor 1998: *A szamojéd nyelvek története*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Szeged.
- Ohala, J. 1993a: The phonetics of sound change. In: Ch. Jones (ed.): *Historical Linguistics. Problems and Perspectives*. Longman Linguistics Library. London–New York, Longman. 237–278.
- Ohala, J. 1993b: Coarticulation and phonology. *Language and Speech* 36. 155–170.
- Sammallahti, Pekka 1988: Historical phonology of the Uralic languages. In: D. Sinor (ed.): *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. Handbuch der Orientalistic 8/1. Leiden, Brill. 478–554.
- Vértés O. András 1974: Ómagyar hangváltozások akusztikai vetületéről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 10. 197–202.

ON A SELKUP SOUND CHANGE

MARIANNE BAKRÓ-NAGY

The paper comments on the PS $*w > k/q > k''/q''$ sound change in Selkup from the aspects of pfonetics. It examines the articulatory and acoustic properties of the sounds involved. According to its proposal the change is initiated by acoustic factors.